

ЕВНЕЙ БӨКЕТОВ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Касенов С.Т., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Евней Арыстанұлы Бөкетов - XX ғасырдағы қазақтың көрнекті ғалымы, химик-металлург және бірегей әдебиетші тұлға. Ол жаратылыстану ғылымдарының үлкен маманы болуымен қатар, КСРО Жазушылар одағының мүшесі ретінде әдебиет әлемінде де айрықша із қалдырды. Е.Бөкетовтің әдеби және идеялық мұрасы қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісінде зор маңызға ие. Әсіресе, тәуелсіздік кезеңінен бергі әдебиеттану тұрғысынан оның еңбектерін қайта таразылау - рухани жаңғыру аясындағы өзекті мәселелердің бірі.

Е.Бөкетов кең көлемді энциклопедиялық білім иесі бола тұра, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты. Әдебиет саласында ол қарымды сыншы, талантты аудармашы ретінде танылды. 1950-жылдардың өзінде жас Е.Бөкетов қазақ көркем аудармасының сапасын көтеру мәселесін батыл қозғады. Атап айтқанда, 1953 жылы жастардың «Лениншіл жас» («Ленинская смена») газетінде оның «О халтурном переводе и невзыскательных издателях» атты мақаласы жарық көріп, қазақ тіліне жасалған кейбір аудармалардың кемшіліктерін сынға алды. Бұл мақалада Бөкетов орыс ақыны В.В.Маяковский өлеңдерінің қазақша тәржімесін өткір сынап, аудармашылар мен баспагерлерге талапты күшейту керектігін көрсетті. Мақала үлкен резонанс туғызып, тіпті орталық «Правда» газеті оны қолдап мақала жариялады. Осылайша, Евней Бөкетов отызға жетер-жетпес жасынан әдеби сында түрен салып, қазақ әдеби тілінің мәдениеті мен аударма ісінің сапасын арттыру жолында күресті.

Ғылыми жұмыстармен қоса әдеби шығармашылықты қатар алып жүрген Е.Бөкетов қызметтес әріптестеріне, ізбасар шәкірттеріне өзінің көркем туындыларын оқып беріп, әдеби талғамын бөлісетін болған. Замандастарының естеліктері оның әдебиетке деген ерекше құштарлығын айғақтайды. Мәселен, академик Зейнолла Қабдолов Евнейдің өнер-білімге жан-тәнімен берілгенін айта келіп: «Евней жас кезінен-ақ екі тілді жетік біліп, сөз бен істің адамы болды. «Абай жолы» Евнейдің сүйікті кітабы еді, ғалым-жазушы Мұхтар Әуезовті барша әдебиетші қауымның ағасы, ұстазы санады. Академик Бөкетовтің шығармашылығында сирек металл – селенге деген махаббаты өлеңге деген махаббатымен пара-пар, оның тұтас тұлғасының құпиясы дәл осында еді...», - деп жазады. Бұл пікір Евней Бөкетовтің бір бойында ғалымдық пен ақынжандылық үйлесім тапқанын аңғартады. Шынында да, Е.Бөкетов аударма өнеріне, жалпы көркем сөзге ерекше мән беріп, өзі де көркем әдебиетке қалам тербеген. Орыс және батыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне тамаша аударып, қазақ оқырмандарына әлем әдебиетінің жауһарларын ана тілінде таныстырды. Атап айтқанда, Е.Бөкетов Уильям Шекспирдің «Макбет» пен «Юлий Цезарь» трагедияларын, В.Маяковскийдің «Шындықтың төлі» («Клоп») пьесасын, С.Есениннің «Анна Онегина» поэмасын, И.Василевскийның «Артемка» повесін, Э.Золяның бірнеше әңгімелері мен мақалаларын аударды. Сондай-ақ, болгар жазушысы И.Вазовтың «Игом» («Қамыт») романын қазақшалағаны белгілі. Е.Бөкетов аудармалары көркемдігімен, тілінің шұрайлылығымен ерекшеленіп, қазақ аударма әдебиетінің деңгейін жаңа биікке көтерді.

Әдеби сыншы ретінде Евней Бөкетов ұлттық әдебиеттанудың маңызды мәселелеріне қалам тартты. Ол қазақтың ұлы классиктері Абай Құнанбайұлы мен Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын терең талдап, олардың идеялық-мазмұндық қырларын көркемдік тұрғыда ашып көрсетті. Мәселен, Бөкетов М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын қазақ сөз өнерінің ұлы жетістігі ретінде бағалап, эпопея арқылы «ақынның ақындық қасиеті, ойшылдығы, тұлғалық бітімі жан-жақты ашылған сыр сандық» деп жоғары баға берді. 1972 жылы «Жалын» журналында жариялаған «Халқымыздың мерейі мен мақтанышы» атты мақаласында Бөкетов Мұхтар Әуезовті «ұлттымыздың ары мен абыройы» деп атап, оны қазақ халқының рухани жетекшісі ретінде дәріптеді. Бұл сол кезең үшін аса маңызды идеялық тұжырым болатын. Кеңестік идеология ұлттық тұлғаларды шектеулі тұрғыда ғана мойындаса, Бөкетов Әуезовтің әлемдік деңгейдегі орнын ашық айтуға тәуекел етті. Осы арқылы ол қазақ әдебиетінің мерейін үстем ететін тұлғаларға деген халықтық құрметті өз мақалаларында паш етті. Жалпы, Евней Бөкетовтің әдеби-сын мақалалары талғампаздықпен жазылып, бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. Оның сыншылық көзқарастары қазіргі әдебиеттанушылар үшін тәуелсіздік рухындағы ұлттық әдебиеттану методологиясының қалыптасуына негіз болған рухани қазына деп бағалануы шарт.

Евней Бөкетов - қазақ және орыс тілдерінде бірдей қалам тербеген сирек саналатын қаламгер. Ол әдеби еңбектерін ана тілінде де, орыс тілінде де жазып, екі мәдениет кеңістігінде бірдей өнімді жұмыс істеді. Бөкетовтің бұл қос тілділігі оның шығармашылық тұлғасын ерекше сипаттайды. Зерттеушілердің пайымдауынша, Евней Бөкетов – билингв, яғни қазақ және орыс тілдерін кәсіби деңгейде меңгерген қаламгер, әрі көптеген мәдениеттердің тоғысқан ортасында өмір сүріп, кең өрісті дүниетаным қалыптастырған әлемдік азамат. Шынында да, Е.Бөкетовтің көркем мұрасы бірнеше тілдік-мәдени қабаттардың тоғысында жатқан көп қырлы интертекст деуге болады. Ол негізгі ғылыми, публицистикалық және әдеби еңбектерін қазақ, орыс, тіпті қажет тұста ағылшын тілінде жазып, түрлі аудиторияларға ой жеткізе білді. Мұндай ерекшелік қазіргі қазақ қоғамының көптілді, мультимәдени келбетімен үндес, сондықтан Бөкетов мұрасы бүгінгі күнге де етене жақын.

Евней Бөкетовтің қаламгер ретіндегі шығармаларын шартты түрде бірнеше жанрлық топқа бөлуге болады: очерк-эссе, повесть, өмірбаяндық шығарма және аударма. Оның алғашқы көлемді әдеби туындыларының бірі - «Атан қомында туған адам» (1975) деп аталған очерктер жинағы. Бұл шығармада автор қазақтың белгілі ғалымы Қ.И.Сәтбаевтың жастық шағы мен ғалым болып қалыптасу жолын көркем тілмен суреттеген. Кейінірек Бөкетов «Грани творчества» атты орыс тілінде очерктер кітабын шығарды (1977). Бұл еңбекте әртүрлі шығармашылық тұлғалар туралы эсселер топтастырылып, өнер мен ғылымның байланысы туралы ойлар өрбітілген. Е.Бөкетовтің кең тынысты туындысы - «Шесть писем другу» (1989) атты кітабы. Бұл шығарма оның көзі тірісінде аяқталмай, қайтыс болғаннан кейін басылды. Кейіннен аталмыш шығарма қазақ тіліне аударылып, «Алты хат» деген атпен жарық көрді (1996). «Алты хат» - ғалымның философиялық хәм эстетикалық ойларын көркем тілмен жеткізген эпистолярлық стильдегі ерекше туындысы. Онда Евней Бөкетов өмір, ғылым, өнер, адамгершілік хақындағы толғаныстарын

досына жазған хаттар формасында баяндаған. Бұл шығарма қазіргі оқырман үшін де құнды рухани мұра, себебі онда көтерілген көп мәселелер күні-бүгінге дейін өзектілігін жоймаған.

Бөкетовтің тағы бір маңызды бағыттағы еңбектері - қазақтың белгілі тұлғалары жайлы деректі повестері. Ол Шоқан Уәлихановтың өміріне қатысты «Святое дело Чокана» атты повесть пен Қаныш Сәтбаевтың балалық шағы туралы «Детские годы Каныша» атты өмірбаяндық хикаяттар жазған. Бұл туындыларында Евней Бөкетов тарихтағы ұлы тұлғалардың ғұмыр жолын көркем прозаның тілімен сөйлетіп, жастарға үлгі етуді мақсат етеді. Сондай-ақ Евней Бөкетовтің әр жылдары жазған мақалалары мен эсселері топтастырылып, «Көкейкесті. Сокровенное» деген атпен жарық көрді (2000). Бұл жинаққа ғалымның жүрек түкпіріндегі ойлары мен заман туралы толғаныстары енген. «Көкейкесті» атауының өзі оның көзі ашық азамат ретіндегі елге айтар жан айқайы, қоғамның өзекті мәселелеріне деген үн қатуы екенін аңғартады. Осылайша, Евней Бөкетов қазақ және орыс тілдерінде бірдей өнімді еңбек етіп, әдебиетке қос тілді төл туындылар берді. Оның шығармаларының бірқатары тәуелсіздік жылдарында қайтадан жарық көріп, ғылыми жүйелеуден өтті. 2005-2007 жылдары ғалымның 6 томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Бұл -еліміздің Евней Бөкетов мұрасына деген құрметінің бір көрінісі.

Евней Бөкетовтің өмір жолы мен шығармашылық мұрасы – қазіргі қазақ әдебиеті мен мәдениеті үшін өшпес өнеге. Ең әуелі, оның ғылым мен әдебиетті ұштастыра білген тұлғасы бүгінде сирек кездесетін құбылыс. Жаратылыстану ғылымдары саласының маманы бола тұра, әдебиетте өнімді еңбек ету - Бөкетов дәуіріндегі интеллигенцияның әмбебаптық қасиетін танытады. Бөкетов өз заманының шынайы энциклопедист ғалымы еді, ол Қазақстанда химия-металлургия ғылымының дамуына зор үлес қосты. Бірқатар ірі жаңалықтар ашып, елу өнертабыстың, он патент иесі атанған ғалым ретінде танымал болды. Бірақ сол ғылыми ізденістерінен қаламгерлік қыры бір мысқал кем түскен жоқ. Керісінше, ол жаратылыстану ғылымдарындағы жаңашылдығын әдебиеттегі жаңашылдықпен толықтырып, ғылым мен өнердің арасындағы байланысты өз тұлғасында сомдады. Оның Қ.Сәтбаев, Ш.Уәлиханов сынды ғалымдар жайлы повестері ғылымды көпшілікке танытуда көркем әдебиеттің маңызды рөл атқара алатынын дәлелдеді. Бүгінде тәуелсіз Қазақстанда ғылым мен білімді насихаттау жолында әдеби-танымдық шығармалар жазу дәстүрі жалғасуда. Сол үрдістің бастауында Бөкетов сынды ғалым-қаламгерлер тұрғаны сөзсіз.

Е.Бөкетовтің идеялық-моральдық ұстанымдары қазіргі қазақ әдеби процесінде ерекше орын алады. Ол кеңес дәуірінде жүріп, шығармаларында ұлттық рух пен адамзаттық құндылықтарды ұштастыруға тырысты. Өз заманының саяси-идеологиялық шектеулеріне қарамастан, Бөкетов қазақ халқының тілін, әдебиетін әлемдік деңгейде танытуға бар күш-жігерін жұмсады. Оның аудармашылық қызметі мен сын мақалалары сол кездегі әдебиетке жаңаша серпін берді. Алайда тоталитарлық жүйе Бөкетов сынды ой еркіндігін жақтаған тұлғаларды әрдайым құптай қойған жоқ. 1979 жылы Қазақ КСР Компартиясы Орталық Комитеті Қарағанды университетінің идеологиялық жұмысын сынаған қаулы қабылдап, көп ұзамай Евней Бөкетов ректорлық қызметінен кетуге мәжбүр болды. Ресми түрде денсаулық жағдайына сілтеме жасалғанымен, шын мәнінде бұл жағдай зиялы қауымға жасалған саяси қысым еді. Бұл дерек Е.Бөкетовтің шыншыл әрі қағидашыл ұстанымынан айнымағанын көрсетеді. Ол қандай қызметте жүрсе де, ең алдымен халық мүддесін, ұлт руханиятының қамын ойлады. Бүгінде тәуелсіздік жылдарында жарияланған естелік-мақалаларда Бөкетовтің сол қасиеттері аңыз болып айтылады. Мәселен, Медеу Сәрсекенің «Біртуар Бөкетов» атты деректі романы жарық көріп, онда Евней Бөкетовтің күреске толы өмір жолы мен шәкірт тәрбиелеудегі рөлі сомдалған.

Гуманизм және адамгершілік тұрғысынан да Бөкетовтің көзқарастары қазіргі жазушылар үшін үлгі. Ол өз еңбектерінде ғылым мен техниканың дамуындағы адамзаттық жауапкершілік, жас ұрпақты білім мен мәдениетке баулу, ұлттық болмысты сақтай отырып жаһандық өркениетке ұмтылу сынды көкейкесті мәселелерді көтерді. Евней Бөкетов бірнеше тіл мен мәдениетті еркін меңгерген жан-жақты тұлға ретінде ұлт әдебиетінің әлемдік аренаға шығуына жол ашты. Бүгінгі қазақ қаламгерлері де оның ізімен әлем әдебиетімен терезесі тең, өресі биік туындылар жазуға талпынуда. Әдебиеттанушылар Бөкетовті «қазақ халқының ғана емес, әлемдік мәдениеттің өкілі», «гуманистік және мультикультуралдық құндылықтардың жаршысы» деп бағалайды. Расында, Евней Бөкетов өз дәуірінде ұлттық сөз өнерін байытып қана қоймай, оны әлемдік өркениет биігіне көтеруге қызмет еткен көрнекті қайраткер болды.

Қорыта айтқанда, Евней Бөкетовтің көркем шығармалары мен әдебиеттану бағытындағы мұралары қазіргі қазақ әдебиетінде ерекше маңызға ие. Оның қос тілде жазған еңбектері қазақ әдебиетін жаңа қырынан байытып, аударма өнері мен әдеби сынға жоғары өлшем қалыптастырды. Бөкетов өз шығармаларында ұлттық руханият пен жалпыадамзаттық құндылықтарды астастырып, кейінгі буын қаламгерлерге өнеге боларлық үлгі көрсетті. Тәуелсіздік кезеңінде ғалым мұрасы қайта жаңғырып, оның еңбектері жинақталып басылды, мерейтойлары мемлекеттік деңгейде аталып өтуде.

Бүгінгі қазақ әдеби процесінде Е.Бөкетовтен үлгі алған синтездік дәстүр – яғни ғылым мен әдебиетті, ұлттық тіл мен әлемдік өркениетті ұштастыра отырып шығармашылық ізденіс жасау дәстүрі жалғасып келеді. Жазушылар оның гуманистік және сыншылдық ұстанымдарын үлгі тұтып, әдебиетке жоғары талаппен қарау керектігін түсінеді. Әдебиеттанушы ғалымдар да Бөкетов тұлғасына, оның шығармаларына жаңаша теориялық тұрғыдан назар аударып, зерттеулер жүргізуде. Мәселен, оның тілдік тұлғасы мен гуманистік идеялары қазіргі постмодерн және интертекстуалдық әдіснамалар аясында қарастырылуда.

Евней Бөкетов мұрасының құндылығы – оның көпқырлығымен және уақыт өтсе де мәнін жоймайтын өзектілігімен бағаланады. Ол артына мол әдеби және ғылыми мұра қалдырды, бұл мұра әлі талай буынға рухани азық болары хақ. Қазіргі қазақ әдебиетінің дамуы жолында Евней Бөкетовтей біртуар тұлғаның идеялары әрі қарай да қызмет етіп, жаңаша мазмұнмен толыға бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қ.Асанұлы. Евней Букетов – публицист. Қарағанды: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспаханасы, 2005;
2. Сәкен Сейфуллин. Энциклопедия. Алматы: «Темірқазық»баспасы, 2010;
3. Бұқар жырау. Энциклопедия. Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2013.